

MUHAMMED İKBAL'İN NEFS ANLAYIŞI

ALİ ULVİ MEHMEDOĞLU

PROF. DR., MARMARA ÜNV. İLAHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRETİM ÜYESİ

BÜŞRA HAZİNOĞLU

MEB MESLEK ÖĞRETMENİ

Özet

Bu makalede, İslam dünyasının ve İslam düşünce ve sanat geleneğinin seçkin şair ve düşünürlerinden Muhammed *İkbal'in nefis anlayışı ele alınmıştır*. İkbal'in nefse dair görüşlerinin, İslam düşünce geleneği içerisindeki seyri ve bu süreçte ortaya çıkan temel benzerlikler ve bazı farklılıklar çalışmanın en temel amacını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra, İkbal'in nefis anlayışının ve bu anlayış ışığında ortaya koyduğu düşünce ve yorumların, din psikolojisi açısından önemi, etki ve katkıları değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler:

Nefs, Benlik, İnsan-ı Kamil

Abstract

In this artical, self understanding of Muhammad İkbal, who is distinguished poet thinker in terms of traditional Islamic thought and art in Islamic World, is handled. Basic propose of this work is revealing concept of Muhammad İkbal about self in traditional Islamic thoughts and some similarities and differences that arise in this process. Furthermore, importance, effect and contribution of thoughts and comments that emerge because of self understanding of İkbal, in terms of religion phsycology has been tried to eveluate.

Keywords:

Nafs, The Self, İnsan-ı Kamil

GİRİŞ

Muhammed İkbal, bugünkü Pakistan'da, Pencab bölgesinin kuzeybatısında bulunan Siyalkût şehrinde, İslam'ı 17.yüzyılda kabul etmiş Keşmir asıllı ve orta halli bir Brehmen ailesinin çocuğu olarak dünyaya geldi.¹ İkbal'in babası Nur Muhammed, küçük çapta ticaretle uğraşan bir esnaf olmasına rağmen etrafına topladığı aydın kişilerle ilmi ve felsefi meseleler üzerinde konuşup tartışmayı sevdiği için çevrede "okumamış filozof" diye tanınan zeki bir insan ve dindar bir Müslüman'dı; en büyük isteği, oğlunun Kuran-ı Kerim'i okumayı en iyi şekilde öğrenmesiydi.² İkbal, babasının arzusuna uyarak başladığı Kuran kursunu, ardından ilkokulu bitirdi. Daha sonra İngilizce öğretim yapan Scotch Mission School'dan (İskoçya Misyon Lisesi) mezun oldu, yükseköğretime de aynı lisenin devamı niteliğindeki yüksekokulda yaptı. Klasik eğitimi de terk etmeyerek, Mevlana Mir Hasan'dan Arapça ve Farsça dersleri aldı.³

İkbal, okulunu bitirip yükseköğrenimini sürdürmek üzere Gazneliler'den beri kültür merkezlerinden biri olan tarihi Lahor'a geldiğinde henüz yirmisinde bile değildi. Lahor'da Devlet Yüksekokulu'na girdi ve iki yıl sonra bü-

¹ Annemarie Schimmel, Muhammed İkbal: Çev. Senail Özkan, (İstanbul: Ötügen Yay., 2012), s.20.

² Muhammed İkbal, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası: Çev. Rahim Acar, (İstanbul: Timaş Yay., 2013), s.22-23.

³ Şeyma Benli, "İkbal: Kişiliği, Felsefesi ve Eserleri Hakkında Düşünceler", A.Ü.D.T.C.F. Derg., c. 33, sy: 1-2 (1990), s.18.

yük bir başarıyla lisans imtihanını vererek önemli bir burs kazandı. Arapça ve İngilizceyi birincilikle bitirdiği için de madalyalarla ödüllendirildi. ⁴

İkbal'in şair olarak şöhreti Lahor'da bulunduğu sırada yayılmaya başladı. *Mabzen* adlı edebi dergide yayımladığı ve şiir gecelerinde okuduğu şiirlerle büyük bir heyecan uyandırıyor. Ancak ona şöhretin asıl kapısını açan İslam'ı Koruma Derneği ve Keşmirli Müslümanlar Derneği'nin yıllık toplantılarında okuduğu şiirler oldu. Bu toplantılardan birinde *Nale-i Yetim* adlı şiiriyle bütün dinleyicileri ağılatmış, *Hindistan Marşı*, *Himalaya* ve *Yeni Mabet* adlı şiirleri ise Hint Müslümanları arasında ciddi bir uyanışın başlamasını sağlamıştı. ⁵

1910'da yazdığı "*Gülistân-ı Şâhi*" (Şah'ın Kabristanı) ve "*Bang-ı Dara*" (Kervan'ın Çağrısı) ismiyle yayımlanan toplu şiirlerinde Müslümanlar arasında belli bir bilinç düzeyi oluşturmaya çalışmıştır. ⁶

1915 yılının başlangıcında, Urduca kaleme aldığı fakat sonra daha etkili olacağını düşünerek Farsça tekrar yazdığı, benlik felsefesini anlatan "*Esrar-ı Hodi*" (Benliğin Sırları) adlı eserini yayımlanmıştır. ⁷1923'de *Peyam-ı Maşrikî* yayımlanmıştır. Bu eser meşhur Alman şairi Goethe'nin (d.1749-ö.1832) *Doğu-Batı Divanı* adlı eserine doğulu bir şairin cevabı olarak yazılmıştır. İkbal, bu eserini derinden saygı duyduğu Afgan Kralı Emanullah'a ithaf etmiştir. ⁸

Esrar-ı Hodi'nin 1920'de Nicholson tarafından İngilizceye tercüme edilmesi, İkbal'in hem Avrupa'da şöhret kazanmasını hem de ülkesindeki itibarının son derece yükselmesini sağlamıştı. ⁹

İkbal, Batı Medeniyeti'nin zirveye tırmanırken İslam Medeniyeti'nin yerinde saydığı belki de gerilemeye başladığı bir dönemde kaleme aldığı *Dini Düşüncenin Yeniden İnşası* adlı eseriyle Müslümanların karanlığa gömülmek üzere olan bilincini uyandırma çabasına girmişti. Müslümanların sancılarını, travmalarını ve aldığı darbeleri ortaya koyarak yeniden di-

4 İkbal, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası, s.7.

5 İkbal, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası, s.7-8.

6 Annemarie Schimmel, Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbal: Çev. Senail Özkan, (İstanbul:Ötüken Yay., 2007), s.32.

7 Schimmel, Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbal, s.33.

8 Schimmel, Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbal, s.38.

9 İkbal, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası, s.11.

nin inşasına koyulmuştur. Nitekim İkbâl bu yorucu ve yoğun yolculuğunu başarıyla tamamlayarak döneminin hatırı sayılır şair ve düşünürleri arasında yer almıştır.

Makalemizin ana temasını teşkil eden İkbâl'in nefis anlayışından bahsetmeden önce, onun psikolojisinden de kısaca bahsetmekte fayda vardır. İkbâl'in psikolojisinin ağırlık merkezinde 'ben' kavramı vardır:

*"Varlığın her şekli benlikten eser,
Gördüğün şey, benliğin sırrıdır meğer."*¹⁰

Görüldüğü üzere 'benlik felsefesi' İkbâl'in evren, insan ve Tanrı hakkındaki düşüncelerini oldukça iyi yansıtan bir kavramdır. Çünkü o, bütün personalist felsefelerin her türlü faaliyetin merkezi durumunda gördükleri *beni* hem evren, hem insan, hem de Tanrı hakkında kullanmaktadır. Ona göre, her insan ayrı bir kimliğe sahip özgür bir 'ben' olduğu gibi evren de bir 'ben'dir. Tanrı ise 'Mutlak Ben'dir. Varlık dereceleri arasındaki yeri ne kadar aşağı seviyeden olursa olsun, her atom bir 'ben'dir.¹¹

*İnsan, benlik şuuruna sahip bir varlıktır. Bağımsız benler olarak her birimiz, düşünen, inanan, acı çeken, ümit ve gayeleri olan, alternatifleri değerlendiren bir varlığız. Başka bir deyişle, biz bir takım zihin veya ruh halleri içinde bulunan varlıklarız. "Ben tecrübesi", hâlden hâle geçen ve durup dinlenme bilmeden değişen, sürekli bir oluşum içinde akıp giden bir tecrübedir. İşte ben veya benlik, zihin halleri (mental states) diye adlandırdığımız olayların bir birliği olarak kendisini ortaya koyar.*¹²

İkbâl'in benlik felsefesinde *ben*, iki farklı açıdan yorumlanabilmektedir: Birincisi felsefi bir mana yüklediği benlik ki buna göre, kâinata bulunan bütün varlıklar, insandan Allah'a, atomdan dünyaya her varlık bir "ben"dir. Bu düşüncede "her insan müstakil bir hüviyete sahip hür bir "ben"dir. Dünyaya da bir "ben"dir. Allah ise "Mutlak Ben"dir. İkincisi ise psikolojik ve tasavvufî manada bir benlik anlayışıdır. "Nefsini bilen Rabbini bilir" sözünden hareketle insandan ve insanî tecrübeden yola çıkarak insanın kendi varlığını tanıması, kendine güvenmesi, kendi kendisine saygı duyması, kendi

¹⁰ Muhammed İkbâl, *Benliğin Sırları*: (İstanbul: Araf Yay., 2013), s.24.

¹¹ Veli Urhan, "M. İkbâl'in 'Benlik Felsefesi'nde Tanrı-Evren İlişkisi," *İslamiyât* Derg., c.2, sy. 3 (Temmuz-Eylül/1999), s.141.

¹² Mehmet S. Aydın, "İkbâl'in Felsefesinde İnsan," *A.Ü.İ.F. Derg.*, c.29, sy.1 (1987), s.84.

imkân ve kabiliyetlerini ortaya koymasına çabasına girmesidir. İktbal bu durum için 'benliğin geliştirilmesi' tabirini kullanmıştır.¹³ Bu durumda varlıkların mahiyetini anlayabilmek için, benlik kavramından yola çıkmak gerekmektedir.

İktbal'in "benlik", İslâm âlimlerinin ise "nefs" dediği kavram, asırlar boyunca tartışıla gelmiştir. Hal böyle olunca da nefse dair farklı teoriler öne sürülmüştür. İslâm düşüncesi tarihinde ve günümüzde bu kavram, "nefs", "ene", "can", "hayat", "kendilik", "şahıs", "öz benlik", "ruh" vb. gibi manalara gelen şekillerde kullanılmıştır.

Nefs Kavramı

İktbal, "ben" kelimesine karşılık olarak Farsça yazılarında *hōdi*, İngilizce yazılarında ise, *self* veya *ego* kelimelerini kullanır. *Hōdi* kelimesinin bir takım yanlış anlamalara sebep olabileceğini İktbal tahmin etmektedir. "Bu kelime istenerek seçilmiş değildir" diyen Şair-Filozofumuz şöyle devam eder: Kelimenin edebî açıdan birçok zayıf yanı bulunmaktadır. Ahlâki açıdan ise, Farsça ve Urduçada genellikle menfi anlamda kullanıla gelmiştir. Ama onun bu kelimeyle anlatmak istediği insanın kendi varlığını bilmesi, kendisinde var olan potansiyel ve imkanları gerçekleştirilmesi, kâinatın bir parçası ve seçilmiş olduğu şuuruna varmasıdır. Aydın, bunu şöyle açıklamıştır:

"Bildiğim kadarıyla bu iki dilde *hōdi* kelimesinin çağrışımlarını ortadan kaldıran eş anlamlı bir kelime yoktur. Ben, diyor İktbal, söz konusu kelimeyle insanın kendi varlığını tanımamasını, kendine güvenmesini ve dayanmasını, kendi kendisine saygı duymasını, kendi imkân ve kabiliyetlerini ortaya koymasını; bütün bunların insan için, hayat için son derece önemli olduğunu anlatmak istiyorum. Benim kullandığım anlamda *hōdi* kelimesiyle tezahürü bencillik, gurur, öfke, v.s. olan enâniyet duygusunun hiçbir ilgisi yoktur."¹⁴

İktbal'in ben dediği, İslâm filozoflarının aslında nefis dediği varlıktır. Hal böyle olunca Fârâbî ve İbni Sina gibi tanınmış filozoflarımız, "nefs" in mahiyetinden, mutluluğundan, ölümsüzlüğünden söz ederler. Örneğin nefsi, "canlılara has fiilleri yapabilen tabii organik cismin ilk kemali" şeklinde ta-

¹³ Ahmet Albayrak, "İktbal'de Dinamik İnsan Anlayışı," *Divan* Derg., sy. 5 (1998), s.245.

¹⁴ Aydın, "İktbal'in Felsefesinde İnsan," s.83.

nımlayan İbni Sina böylece ruhu “ente-lekhia” olarak ifade eden Aristo’yu takip etmiştir. Dolayısıyla nefis canlıyı canlı kılan ilke olarak kavranmış olmaktadır.¹⁵ Onlar, “*ruh*” kelimesini pek kullanmazlar. Bilindiği gibi, *nefs*, Kuran’da çok kere “kişi” anlamında kullanılmıştır. Kutsi Hadis olarak rivayet edilen ve tasavvufî yazılarda çok önemli bir yer tutan meşhur bir söz vardır: “Nefsini bilen Rabbini bilir.” Bu görüş, İkbâl’in felsefenin çıkış noktasına tam anlamıyla uymaktadır.¹⁶

İkbâl’in *benlik* (*ego*) dediği varlığa daha farklı mana ve fonksiyonlar yüklemiş olduğunu da görmekteyiz. Kuran-ı Kerim’de bu kelime pek çok manaya gelmektedir.¹⁷ İkbâl, nefis kavramının teknik bir boyutla ele alınıp sadece kötülük merkezine veya ruha indirgenmesine ise karşı çıkmaktadır.

Mutasavvıflar nefsi, insan bedenine Allah tarafından üflenen *latif bir cevher olup*, insana fenalığı¹⁸ ve fesadı emreden veya kötü vasıfları ile yerilen huy ve filler olarak anlamışlardır. Bu sebeple de devamlı bir şekilde tasavvuf ve ahlâk kitaplarında nefse muhalefet etmeyi telkin etmişlerdir. İslâm filozoflarının da nefsin mahiyeti hakkında aşağı yukarı birbirine benzer mahiyette tanımlar yaptıklarını ve özelliklerinden söz ettiklerini görmekteyiz:

Kindî, nefsin, fani olmayan basit bir cevher olduğunu söylemektedir. İhvân-ı Safâ’ya göre nefis, bedenden ayrı bir cevher olup metafizik âlemden bedene gelmiştir. Bedenden ayrıldıktan sonra ahlâkî arınmasını gerçekleştirmişse küllî nefse katılır, değilse cismani âlem içinde kalır. Fârâbî’ye göre, faal akılla ittisal edebilen, nebatî, hayvanî ve insanî diye üç çeşit olan,

¹⁵ İlhan Kutluer, “İlmün Nefs”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), 1988, XXII, s.148.

¹⁶ Aydın, “İkbâl’in Felsefesinde İnsan”, s.84.

¹⁷ “Nefs” kelimesi Kuran-ı Kerim’de sekiz manada kullanılmıştır:

1- Zatullah; Taha,20/41, Âl-i İmran, 3/28, En’am, 89 /12,54.

2- İnsan Ruhü; Fecr, 89/27, En’am, 6/93, Zümer, 39/142.

3-Kâlp, sadır vb. manalar; Âl-i İmran, 3/154, Araf, 7/205, Yusuf, 12/77.

4-İnsan Bedeni; Âl-i İmran, 3/146, Enbiya, 21/35, Ankebut, 29/57.

5-Bedenle beraber Ruh; Bakara, 2/286, En’am, 6/152, Yunus, 10/23.

6- İnsana kötülüğü emreden kuvvet manasında; Yusuf, 12/18,53, Taha, 20/96, Maide, 5/30.

7- Zat Manasında; Bakara,2/48, Lokman, 31/28, Müddessir, 74/3.8.

8- Cins Manasında; Tevbe, 9/128, Rum, 30/28, Araf, 7/188.

¹⁸ “Nefsimi temize çıkaramam, Rabbimin acıyıp koruduğu hariç, nefis, aşırı şekilde kötülüğü emredicidir.” (Yusuf, 12/53.)

aynı zamandakiler birinin çeşitli güçleri bulunan kâmil nefislerin yok olmayacağı, kâmil olamayan nefislerin ise, ölümlerle birlikte yok olacağı bir varlıktır.” İbni Sina, nefsin fizikle metafizik arasında bir köprü durumunda bulunduğunu ve bedeninin muharrik kuvveti olduğu şeklinde anlar. İbni Sina ayrıca, mutasavvıfların düşündüğü noktaya da yaklaşarak nefse tasavvufî bir mana yükler. Nefsi natıkanın özelliklerinin başında kendini bilme şuurunun yanında Tanrı'nın varlığının bilgisini de koyar. Bu nedenle Tanrının varlığının bilenebilmesi için bil kuvve aklın bilfiil akıl haline gelmesi gerekir. Bilfiil akıl haline gelen nefis, cisimden farklı metafizik varlıkları kavrama melekesini kazanacaktır. Böylece nefiste benlik şuuru oluşacaktır. Benlik şuuru metafizik âleme açılan ilk kapıdır. “*Nefsini bilen Rabbini bilir*” ilkesinden hareketle nefis, kendini bilmekle birlikte benliğine erer ve Rabbini de bilir. Dolayısıyla, bir anlamda İkbâl'in benlik fikrine yüklemiş olduğu mananın ontolojik yönüyle, İbni Sina'nın nefis fikri arasında bir benzerlik var olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁹

Ben'in doğasından bahsettiğimizde, *ben* dediğimiz şeyin insan aklı ve vücudundan ayrı bir şey olup olmadığı konusunda da psikoloji sahasında farklı teoriler öne sürülmüştür. S. Aatur Rahim'e göre bu teorilerden başlıca üç tanesi şöyledir:

A. Basit tecrübelerimizin tamamıyla nötr olduğunu söyleyen “Sahipsiz Ben Teorisi” (The no-ownership theory of the self).

B. *Benin* insan vücudundan farklı olduğunu, ruhani, tarifi zor bir öz olduğunu söyleyen “Tanımsız Ruhani Ben Teorisi” (The inner-elusive self).

C. Tüm hareketi yapanın biyolojik ve zihinsel bir algılamadan ziyade bir şahıs olduğuna vurgu yapan “Kişi Olarak Ben Teorisi” (The Self as a person).²⁰

Psikoloji alanında görülen bu farklı teorilerden de anlaşıldığına göre *benin* fizikî ve metafizikî boyutlarla ilişkileri, hangi mahiyette olduğu meselesi ve ontolojisi sorgulanmaktadır. İslâm kültür dünyasına baktığımızda ise

¹⁹ Cevdet Kılıç, “Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi,” *Tasavvuf Derg.*, c.1, sy.2, s.50-51.

²⁰ S.Aatur Rahim, *The Self*, Dedeler'den naklen.

genel anlamda İslâm felsefesinde bu öz, nefis olarak tanımlanmıştır.²¹ İslâm filozoflarınca bununla ifade edilmek istenilen şey, bedenın yani fiziksel olanın ötesinde bağımsız bir varlığa sahip olan, bedenle geçici beraberliğinin ardından da varlığını sürdüreceğ olan tinsel bir varlıktır.²²

İkbal'in felsefesinde ağırlıklı ifade *benlik* olduğundan çalışmamızın bundan sonraki kısmında benlik ifadesine yer vermeye çalışacağız.

Benliğin Mahiyeti

Doğru ve Batı dünyasının düşünce ve entelektüel birikimine vakıf olan düşünür, bütün fikirlerinde olduğu gibi *benlik* hususunda da bir sentez yapmış, kavramı kendi İslamî düşünce sistemine uygun bir hale getirmiştir. Onun *benlik* felsefesi İslâm tefekküründe büyük bir aşama olarak kabul edilmektedir.²³

Benliğin ezeli olduğu görüşünü İkbal şöyle dile getirmiştir:

*“Benlik, ne zaman başlamıştır, kimse bilmez. Benlik akşam sabah halkası içinde değildir. Hızır'dan şu emsalsiz nükteyi işittim: Deniz, kendi dalgasından daha eski değildir.”*²⁴

*İkbal, kendine has şartları içinde bir bütünlük arz eden zihin halleri sisteminin, yani benin mahiyetini incelerken bu konuda daha önce ileri sürülmüş görüşleri de kısaca gözden geçirir. Burada onun ilk ele aldığı görüş, içinde Gazali'nin de yer aldığı “ilâhiyatçıların görüşü”dür. Bu görüşe göre ben veya bu anlamda kullanılmak şartıyla nefis, basit, bölünmez, ruhanî bir cevherdir. Bu ruh-cevheri (soul-substance), zihin hallerinin oluşturduğu gruptan farklı olarak zamanın geçişinden asla etkilenmez. Ruh hayatımızın bir birlik ve bütünlük oluşturması, zihin hallerimizin, kendilerinden bağımsız olarak var olan bu basit cevhere bağlı olmasından ileri gelir.*²⁵

İkbal'in göre, söz konusu görüş, meselenin psikolojik yanından çok metafizi-

²¹ Aydın, “İkbal'in Felsefesinde İnsan,” s.83.

²² Sinan Dedeler, “Muhammed İkbal Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi (Ego-Aşk-Tanrı)”, (Yüksek Lisans Tezi) Danışman: Doç. Dr. İsmail Latif Hacınebioğlu, Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.17.

²³ Aydın, “İkbal'in Felsefesinde İnsan,” s.83.

²⁴ Muhammed İkbal, Şarktan Haber (Zebur-i Acem-Peyam-ı Maşruk):Haz. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitap, 2006), s.54.

²⁵ Aydın, “İkbal'in Felsefesinde İnsan,” s.84-85.

zik yanıyla ilgilidir. Zihin halleri birliğinden ayrı ve onların üstünde bir ruh-cevheri kabul etmenin, beraberinde getirdiği birçok güçlükler vardır. Her şeyden önce, bir varlığın basit ve bölünmez olması, o varlığın ölümsüz olduğunun bir teminatı değildir. Oysa İslâm filozoflarının çoğu, basitlik ve bölünmezliği, ölümsüzlüğün temel şartı olarak görmüştür. Kant'ın da işaret ettiği gibi, bölünmez bir cevher, tıpkı çok yoğun bir keyfiyet gibi, yavaş yavaş yokluğa karışabilir yahut birden bire yok olabilir. İkinci olarak, statik bir cevher anlayışı, psikolojik açıdan da pek tatmin edici görünmemektedir. Acaba meşhur tecrübemizin hallerini ruh-cevherinin sıfatları olarak mı göreceğiz? Bu soruya 'evet' demek, diyor İkbal, kolay değildir. Bir cismin ağırlığını onun bir niteliği olarak görürüz. Fakat ruh söz konusu olduğu zaman farklı bir durum ortaya çıkar. Gözlemlerimiz gösteriyor ki tecrübe, kendine has özellikleri olan bir takım zihin halleri, bağ kurma, hatırlama v.s. fulleridir. Şimdi bu fillerin kendilerine özgü varlıkları vardır. Tecrübelerimizi sıfatlar olarak mütalaa etsek bile, onların ruh-cevherinde nasıl yer aldıklarını bulup ortaya çıkarmak kolay değildir. Öyle görünüyor ki, ruh-cevheri kavramından yola çıkarak tanımlanan insan benliği, şuurlu tecrübemizi açıklamak için kuvvetli ipuçları vermiyor. Oysa benlik fikrine gitmek için bu tecrübeyi tablil ederek yola çıkmak zorundayız.²⁶

İkbal daha sonra William James'in şuurlu anlayışına kısaca temas eder. Bilindiği gibi, James, şuurlu hâlini bir "düşünce ırmağı"na (stream of consciousness) benzetiyordu. Bu ünlü psikolog, tecrübeye faaliyet gösteren bir prensibin varlığına işaret etmiştir. Söz konusu prensibin üzerinde âdeta bir takım çengeller vardır. Bu çengeller zihin hayatının akışında birbirine takılarak bir zincir oluşturur. Bu görüşe göre benlik, şahsî hayatın hissedilmesi olup o haliyle düşünce sisteminin bir kısmını meydana getirir.²⁷

James'in görüşü İkbal'e "modern ve dikkat çekici" gelir. Fakat yine de nazariyenin şuurlu hayatımızı tam olarak açıklayacak güçte olmadığına dikkat çeker. Şuurlu hali, birbirine raporlar sunan şuurlu parçalarından ibaret olmayıp her türlü zihin hayatının ön-şartı olan bölünme kabul etmez bir haldir. İkbal'e göre, James'in görüşü benin hayatında nispi bir sürekliliğin bulunduğu gerçeğini görmezlikten geliyor.²⁸

²⁶ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan," s.85.

²⁷ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan," s.85.

²⁸ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan," s.86.

*İkbal, benin tecrübe adını verdiğimiz birbirine nüfuz ve tesir eden çokluğun üstünde ve ötesinde olduğunu öne süren görüşe katılmaz. Benin faaliyet halindeki seyri iç tecrübeyi oluşturur. Biz, benliği anlama, düşünme ve isteme fiillerinde idrak etmekteyiz. Benliğin hayatı, kendisinin çevreyi, çevrenin de kendisini istila etmesinden doğan bir gerginlik içinde geçer. Benlik, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizama konan yön verici bir enerjidir. Nitekim Kuran'da şöyle buyrulur: "De ki; ruh Rabbimin emrindedir. Bu hususta size pek az bilgi verilmiştir." (İsrâ, 17/85). Burada ben'in yön verici özelliğine işaret edilmektedir. İkbal, bu ayeti yorumlarken Kuran'da geçen halk ve emr kelimelerinin anlamlarının farklılığına işaret eder. Her ikisi de Yaratıcı Kudret'in âlemlerle olan münasebetini dile getirir. Halk, yaratmadır, ortaya çıkarmadır. Emr ise yön vermedir. Kuran, "halk'ın da emr'in de Allah'a mahsus olduğunu" (Arâf, 7/54) buyurur. Yaratıcı Kudret'in emr'inden olan ruhun asli mahiyeti, yön verici olmasıdır. Böyle bir özelliğe sahip olması onun tek ve muayyen bir varlık olmasını gerekli kılar». Yüce Allah, şöyle buyurur: "De ki, herkes yaratılışına - kendi asli tabiatına-göre davranır. Rabbimiz kimin daha çok hidayet üzere olduğunu en iyi bilir". (İsrâ, 7/84) Ayette geçen "ya'melu" (davranır) kelimesine dikkat çeken İkbal, hakiki şahsiyetimizin bir "şey" değil, bir "ful" olduğunu söyler. Ben'in tecrübesi, birbiriyle bağlantılı olan ve yön verici bir **gaye** tarafından birlik içinde tutulan fiiller dizisidir. Onun bütün realitesi, yön verici davranışında saklıdır. Bu durumda benim kişiliğimi, verdiğim hükümlerde, iradeli davranışlarımda, gaye ve ümitlerimde aramak, anlamak ve takdir etmek zorundasınız.²⁹*

İkbal, benlik felsefesini şöyle betimlemiştir: "İnsanî hayal, istek ve arzularının aydınlığa kavuştuğu vicdanî birlik veya parlak noktadır. Bu, insan fitratının dağınık ve sayısız gücünü bir araya getiren gizemli şeydir. Bu, çabayla ortaya çıkan şuur veya egodur. Ancak bütün müşâhedâtın yaratıcısı olmakla birlikte hakikati itibarıyla saklı kalmıştır."³⁰ İkbal'in derin anlamlar yüklediği ben kavramı, Hint mistisizmindeki -her varlığın içindeki ona karakterini veren öz olarak tanımlanan "Atman" kavramına benzemektedir.

²⁹ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan," s.86.

³⁰ İkbal, *Şu Masmavi Gökyüzümü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben (Seçme Şiirler)*: Çev. Halil Tokker, (İstanbul: Şule Yay., 1999), s.27.

Atman, her şeyin iç kuvveti ve esas varlığıdır. Hintli bir düşünür olan İktbal, ben felsefesini geliştirirken tüm farklılıklarına rağmen bu düşünceden de bazı açılardan faydalanmış olabilir.³¹

İktbal'e göre *ben* dediğimiz şey, “sezgisel olarak algıladığımız her türlü faaliyetimizin kaynağıdır.”³² Bu noktada akla modern felsefenin kurucusu olarak kabul edilen Descartes'ın ünlü (d.1591-ö.1650) “cogito” argümanı gelmektedir. Meşhur kuşkuculuğuyla filozof, doğruluğundan emin olunamayan hiçbir şeyi bilgi olarak kabul etmezken her şeyden kuşku duyan özne, ona göre bir tek kendi varlığından kuşku duyamaz. Zira kuşku duyduğu müddetçe kuşku duyan bir şey de var demektir. Bunun bir neticesi olarak “düşünüyorum, öyleyse varım” (cogito, ergo sum) sonucu çıkar. Sezgisel olarak algılanan, açık seçik olarak düşünen bir özdür (res cogitans).³³

İktbal'in benlik felsefesi, özellikle Mutlak Hakikatin, Mutlak Ben olarak varlıklara egolarını kazandıran ve gelişim süreçleriyle birlikte bir benlik hiyerarşisi ortaya koyan düşüncesi, XVII. yüzyıl filozoflarından Spinoza'nın *Töz* fikrine, Leibniz (1646-1716) 'in *Monad* fikrine bir gönderme yapıldığını düşündürmektedir. Ancak bundan önce, İbni Sina'nın *İnsanî Nefsin Benliği* ile Sühreverdî'nin *Nurlar Teorisinin* etkisini de unutmamak lâzımdır. Sühreverdî'ye göre gerçeklik, ışık ve karanlık arasında sıralanmıştır. Eğer varlığı için kendisinden başka bir şeye ihtiyacı varsa arızî nur, eğer nur kendisiyle kaimse bu da soyut nur olarak adlandırılır. Eğer karanlık kendisiyle kaimse belirsizlik, eğer var olmak için kendisinden başka bir şeye ihtiyacı varsa form olarak adlandırılır. Sühreverdî, kendi varlığının farkında olan varlıklar ve olmayan varlıklar diye de ayırım yaparak Nurların Nur'u hâlinde varlıkların en yüksek mertebesine *Yüce Nur'u* yerleştirir. Bundan sonra, o Yüce Nur'dan nur alan varlıkları sıralar. Varlıkların dereceleri bu mutlak Nur'dan aldıkları ışık derecesine göre sıralanırlar. İktbal'in *ben* dediği varlıkta, Sühreverdî'de *Nuru'l-Envâr*'ı görmekteyiz. Ancak İktbal'de Sühreverdî'den farklı biçimde tüm varlıkların bir benlik sahibi olduğunu vurgulaması veya Mutlak Nur'dan ışık almaları aralarında bir benzerlik arz

³¹ İktbal, Cavidname:Çev Annemarie Schimmel, (İstanbul: Kırkambar Yay., 1999), s.31.

³² Aydın, “İktbal'in Felsefesinde İnsan,” s.83.

³³ Dedeler, “Muhammed İktbal Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi,” s.22.

etmiş olmasıyla birlikte, İktbal'in insan egosuna dikkatleri yöneltmesi bu iki benzerliği birbirinden farklılaştırmaktadır.³⁴

Leipniz'in Monadına gelince, etkin ve maddi olmayan bir kuvvet olup, yer kaplama gibi bir niteliğe sahip değildir. Monad, varlığını varlıkların özü ve varlığı kendi kendisinin nedeni olan "töz" sayesinde gerçekleştirir. Monadlar, en karmaşık ve en pasifinden yukarıya en mükemmeline doğru sıralanırlar. Monadların tepesinde de Tanrı adı verilen Mutlak Monad bulunur. Monadlar sayısız ve sınırsızdır, Monadlar arasında önceden kurulmuş bir uyum vardır. Yani monadlar varlık sahnesinde kendilerini gerçekleştirirken önceden olmuş bitmiş bir plânın uygulamasından başka bir şey yapamazlar. Yani kesin bir determinizme bağlıdırlar. İktbal'in benlik fikri ile Leipniz'in monad fikri arasında bir benzerlik olması söz konusudur ve etkilendiğini de söylemek mümkündür. Ancak, İktbal batı felsefesinden almış olduğu fikirleri kendi Öz kültürü içerisinde eritip değerlendirerek, yeni, dinamik ve canlı bir anlam kazandırmışın. Bu nedenle de batılı filozofların fikirlerinden ayrıldığı noktalar olmuştur. Leipniz'in felsefesinde önceden plânlanıp uygulanan hiçbir yaratıcı faaliyeti söz konusu olmayan determinist bir monad fikri hakimken, İktbal'in Benlik fikrinde ise, Mutlak Ego, önceden olmuş bitmiş bir planın uygulayıcısı değildir, her şeyde yeni bir doğuş rüyasının yattığı, yaratıcı yeteneğin her zaman faaliyette bulunduğu yaratıcı, canlı, dinamik bir benlik fikri hakimdir."³⁵

Benlik ve İnsan

İktbal'in psikolojisi, ağırlık merkezini büyük ölçüde 'ben' kavramında bulan bir psikolojidir:

"Varlığın her şekli benlikten eser,
Gördüğün şey, benliğin sırrıdır meğer."³⁶

İktbal insan hakkındaki değerlendirmelerinde özden hareketle ruhu ele almıştır ki buda bütün bir insan problemidir. İktbal der ki: "Cismin kıymeti ruh iledir; ruhun kıymeti ise sevgiliden aldığı ışık ve aydınlıktır."³⁷

³⁴ Kılıç, "Muhammed İktbal'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi," s.54.

³⁵ İktbal, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası, s.27.

³⁶ İktbal, Benliğin Sırları, s.24.

³⁷ Albayrak, "İktbal'de Dinamik İnsan Anlayışı," s.241.

Carlyle'nın da ifade ettiği gibi, “insan kuvvetle hissettiği şeyi kendi dışında bir varlık olarak anlatmaya, onu görülür bir şekil ile tasarlamaya ve tabir doğru ise bir çeşit hayat ve tarihî gerçeklik halinde karşısında dikilmiş olarak görmeye yatkındır.” İktbal, kendi ilhamlı ruhunu yansıttığı bütün mısralarında müstakbel insan tipinin ruhu vardır. Ve bu ruhun mücessem halini daima tahayyül etmiştir. İktbal'in ideali İslâm Medeniyeti'nin yeniden ihyâsıdır. Konferanslarından oluşan ve fikirlerini özetlediği kitabının ismi “*The Reconstruction of Religious Thought in Islam*”³⁸ bize bu konuda bir temel sunar. Düşünecek olan insandır. İnsanın düşünme aktivitesi ile yol alınacaktır. İktbal'e göre düşünce, temel karakteri bakımından sabit veya statik değildir, aksine dinamiktir ve bir tohum gibi zamanı gelince içinde varolan sınırsızlığını ortaya koyar.³⁹

Dolayısıyla insanı, kâinattaki her hangi bir yaratık gibi ele alıp incelemek yanlış olacaktır. İnsan, ister materyalist ekollerin yaptığı gibi, ister bütün hayat fenomenleri otomatik bir âlete benzetilerek incelensin veya organik bir yapı olarak fiziki ve biyolojik yapısı incelensin, mutlaka insanın bir yönü eksik kalacaktır. Çünkü insanın hayat devresinde, benliğin önemli rolü vardır. Bu önemli rollerin başında, Kuran-ı Kerim'in ifadesiyle Allah'ın insanı yaratacağına dair haber vermesi, (Bakara, 2/30) meleklere insana secdeyi emretmesi, (Bakara, 2/30) gökleri ve yeri onun emrine amade kılmış bulunması (Casiye, 45/13) ve Allah'ın iradesini İnsanın iradesi ile gerçekleştirmeye plânına sokmuş olmasıdır.⁴⁰ İnsan, bir takım istidatlarla donatılmış bir varlıktır. Bu istidatların en belirgin olanı, bilgi ve koruyucu güce sahip olan irade kabiliyetidir. İnsanın, aynı zamanda zaaf noktaları da mevcuttur. Meselâ şehvet ve arzuları vardır, hatta bu arzular insanı bazen, Allah'a verdiği ahdi unutturup, Sırât-ı Müstakîm'den uzaklaştıracak derecede şiddetli de olabilir. Yani insan, manevî açıdan hem en üst mertebeye çıkabilecek bir kabiliyette, hem de en aşağı seviyeye düşebilecek bir durumdadır.⁴¹

İktbal'in çizdiği insan modelinde ana kavramlar olan *kendini gerçekleştirme, benliğini geliştirme, şahsiyetini ortaya koyma, ideal sahibi olma, aksi-*

³⁸ Mohammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, New Delhi, (1984).

³⁹ Albayrak, “İktbal'de Dinamik İnsan Anlayışı,” s.242.

⁴⁰ “Şüphesiz ki bir kavim kendini değiştirmedikçe Allah da onları değiştirmez.” (R'ad, 13/11).

⁴¹ Kılıç, “Muhammed İktbal'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi,” s.56.

yonda bulunma hedefleri Müslümanların tarihsel sorumluluk çizgisine eklenecek olan halkanın, öncekilerini lâıykıyla temsil edebilmeleri içindir. Zin-cire eklenen yeni halka, İnsan-ı Kâmil yani ideal insan, aynı zamanda model insan olmalı ki sahip olacağı temsil yeteneğiyle geleceğe bir şeyler aktarabilsin. İkbâl'e göre ancak ideal insan tarihî dönüşümü yapabilir. Çünkü o, kendisini kendi ötesinde bir ideale adayarak gerçekleştirmiş insandır. Modern bir ortamda yaşayan insanın anlam arayışındaki kriz ortamını aşmasının yolu ideal insan tipinin kendisine mevzi bulması ile mümkündür. İkbâl de bütün entelektüel faaliyetini bu "kritik" dönemin sorunlarıyla ilişkilendirmiştir. İkbâl fikirlerini bugünkü dünyada etkin olabilecek ve bugünkü dünyayı dönüştürebilecek bir Müslüman kişilik modelini esas alarak geliştirmiştir.⁴²

İkbâl'e göre insan, Yüce Yaratıcıya benzemeye, O'nun kemalâtından hisse almaya bakmalı ve ferdiyetini de asla kaybetmemelidir. Bunu şöyle ifade etmiştir:

"Benlik Hak varlığından bir varlıktır.

Benlik, Hak tecellilerinden bir tecellidir.

*Bilmiyorum, eğer deniz olmasa idi bu parlak inci nerede bulunurdu."*⁴³

Ben ve Allah tecrübesi dua ve münacatta kendisini gösterir. Allah'ın kendisine dua edenlere icabet etmesi, Onun bir ben oluşunun göstergesidir. Dua ile kader ve takdir değişir, insan ve yaratıcı arasında faal, etkileşimli bir münasebet kurulur.⁴⁴

İkbâl'in Kuran âlemindeki keşif ve buluşu, kaybolmuş insanlığın keşfedilişi ve yitmiş insani değerlerin izinin bulunuşudur. Zira ister dün olsun isterse bugün olsun insanı kaybolmuş ve insanlık değeri yitmiş bir dünyada hayır yoktur. Oysa dünyanın insana olan ihtiyacı yeni kıtalar ve meçhul okyanuslara olan ihtiyacından çok daha şiddetlidir. İkbâl'e göre aranan ve özlenen insan Müslüman'dır. Zira Müslüman ya da İnsan-ı Kâmil âlemin değişmeyen sabit hakikatidir. Onun imanı, hak dairenin sabit noktasıdır. Onun dışındaki her şey; kaybolan, solan köpük, aldatan serap gibidir. Başka

⁴² Albayrak, "İkbâl'de Dinamik İnsan Anlayışı," s.244.

⁴³ İkbâl, Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Kulluk Kitabı, Musa Vuruşu): Haz. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul:Sufi Kitap, 2006), s.70.

⁴⁴ İkbâl, Cavidname, s.33.

bir ifadeyle maddi âlemde onun dışında her şey bir vehim, bir tılsım ve bir mecazdır. Doğrusu Kuran âleminde Müslüman, hakkın sırlarından bir sır, dünyanın temel direklerinden bir direk ve insanlığın muhtaç olduğu bir ihtiyaçtır. O yaşamaya, zafere ve yücelmeye müstahaktır; hatta onun yaşaması ve büyümesi bu âlem durdukça şarttır; farzdır. Bu yüzden Müslüman'ın dünyadan kopması ve helak olması mümkün değildir. Çünkü o enbiyanın risaletlerinin işaretidir ve onun ezam İbrahim, Musa, İsa ve Muhammed (s.a.s.) getirdikleri hakikatin ilanıdır. Nasıl hayatın şekil kazanması su, hava, ışığa ve hararete bağlıysa, hayatın mana ve gerçeklik kazanması Müslüman'ın haykırarak, yerine getirmek ve uğrunda çaba sarf etmekle görevlendirildiği gayeler, özler, iman ve seciyelere bağlıdır. Bu unsurlara sahip Müslüman ışık saçan güneş ve yıldızlar gibidir. Zira o, ölümsüz bir görev, ölümsüz bir emanet üstlenmiş ve ölümsüz bir gaye için yaşamaktadır.⁴⁵

*İkbal'e göre, İslâm, birçok idealist felsefe anlayışlarından farklı olarak, bu dünyayı ve orada olup bitenleri gerçeğin bir parçası olarak görür. Bu durumda hiçbir Müslüman, Kuran'da "Sünnetullah" olarak vasıflandırılan ve ilâhî kudretin işaretleri mesabesinde olan hadiseleri hayal ürünü sayamaz. Dünya gerçek olduğu kadar beden de gerçektir. Kuran kötülüğün varlığını da görmezlikten gelmez. İnsan hayatında görülen günah, acı çekme, endişe korku v.s. yaşanan tecrübenin ayrılmaz parçası durumundadır. Yüce Allah'ın Kuran'da bunlardan sık sık söz etmesi bunun en açık delilidir. Ne var ki, Kuran kötülüğün her çeşidi ile mücadele etmek için benliği yıkmayı, ondan kurtulmaya çalışmayı değil, tam tersine onu olabildiğince güçlendirmeyi emreder. Allah'ın yeryüzündeki "halifesi" olan ve kendisine "emânet" verilmiş bulunan insanın, günah ve kötülük karşısında eli kolu bağı kalamaz. Onun faaliyeti birçok şeyi değiştirecek güçtedir. Allah'ın **halik** sıfatı daha çok insanın faaliyetleri kanalıyla tecelli etmektedir. İkbal bir konferansında şöyle der: "Kendisinde benliğin nisbi bir mükemmeliyete eriştiği insan, ilâhî yaratıcı kudretin kalbinde gerçek bir yer tutar. O, çevresinde bulunan öteki varlıklardan daha fazla bir hakikat derecesine sahiptir. Bütün yaratılmışlar arasında Hâlik'in yaratıcı hayatına şuurulu bir şekilde iştirak etmeye muktedir olan yegâne varlık insandır."⁴⁶*

⁴⁵ Celal Türer, "Muhammed İkbal'in Kur'an Tasavvuru," Diyanet İlmî Derg., c.46, sy.3, (2010), s.65.

⁴⁶ Aydın, "İkbal'in Felsefesinde İnsan," s.88-89.

Kuran-ı Kerim, insanın ferdiyeti ve eşsizliği üzerinde vurgu yapar. Ayrıca, bir kişinin diğerinin yükünü taşımayacağını ve sorumlu olmayacağını, kendi çaba ve gayreti neticesinde elde ettiklerini hak ettiğini söylemektedir (İsra, 17/164, Zümer, 39/7). Dolayısıyla Kuran-ı Kerim, kefaret fikrini reddetmektedir. Kuran-ı Kerim’de insanın üç önemli özelliği zikredilmektedir:

1-İnsan, Allah’ın seçtiği en iyi ve en şerefli yaratıktır. (Tin, 95/4; Taha, 20/122)

2-İnsan, bütün kusurlarına rağmen Allah’ın yeryüzündeki halifesi ve temsilcisi kılınmıştır. (Bakara, 2/30; En’am, 6/165)

3-İnsan, kendisini tehlikeye atarak kabul etmiş olduğu hür şahsiyetin emanetçisidir.” (Ahzab, 33/72)

Genel olarak İkbâl’in anlayışında, İslâm’a göre insan yeryüzünde Allah (c.c.)’in halifesidir ve Allah (c.c.) onu kendine ait bazı sıfatlarla donatmıştır. Bir insan ne kadar tekâmül ederse, Allah (c.c.)’in sıfatlarına o kadar yaklaşır. Peygamberler en mükemmel insanlardır ve müminler için örneklerdir. İnsanların, onların yolunu takip ederek İnsan-ı Kâmil mertebesine ulaşmaları mümkündür. Müslüman mütefekkir ve mutasavvıflarından bilhassa Muhiyuddin İbni Arabi ve Abdülkerim Cili “İnsan-ı Kâmil” konusu üzerinde durdular. Abdülkerim Cili, İbn-i Arabi gibi vahdetu-l vücud yanılığına düşmeden İslâm ve Kuran-ı Kerim’e uygun olarak “İnsan-ı Kâmil” felsefesini ortaya koymaya çalıştı. Onun yaklaşımı şöyledir: İnsan kendi başına bir kâinattır. İnsan hem Allah (c.c.)’ı hem de tabiatı temsil eder. İnsan yeryüzünde Allah (c.c.)’in görünen gölgesidir. Allah (c.c.) kendinin yarattığı tabiat arasında insanı nokta-ı ittisal kılmıştır Kâinatı insan için yaratmıştır. Çünkü Allah (c.c.) İnsan-ı Kâmilinde kendini müşahade eder. Çünkü insanın dışında hiçbir mahlûku, Allah (c.c.) bu sıfatlar ile donatmamıştır. Abdülkerim Cili’ye göre insan, Allah (c.c.)’in yeryüzündeki halifesi olduğu halde Bari Teala’nın zatına dâhil değildir. İbn-i Arabi ve diğerlerinin vahdetu-l vücud fikirlerine karşıdır. Ona göre İnsan-ı Kâmil, fevk-al-beşer değildir. Allah (c.c.)’in koyduğu kanunlara göre yaşayan tam bir merd-ı mûmindir. Allah (c.c.)’in rızasına tam uyduğu zaman insan öyle bir dereceye ulaşır ki bazı ilahi sırlar ona açılabilir. İnsan bu noktaya ulaştığı zaman normal tabiat sınırlarının üzerine yükselir ve enerjisi dairesine dâhil

olur. Bu noktaya ulaşan müminin gözü Allah (c.c.)'ın gözü, sözü Allah'ın sözüdür. O an onun hayatı tamamen ilahi renge boyanmıştır. Bu zirveye ulaşan bir mümin İnsan-ı kâmilidir. İkbal'in de İnsan-ı Kâmil düşünceleri bu minval üzerine oturtulmuştur. Bunun kökünde ise Kuran ve Sünnet öğretileri vardır.⁴⁷

Kuran-ı Kerim, insanın ferdiyeti ve eşsizliği üzerinde vurgu yapar. Ayrıca, bir kişinin diğerinin yükünü taşımayacağını ve sorumlu olmayacağını, kendi çaba ve gayreti neticesinde elde ettiklerini hak ettiğini söylemektedir (İsra, 17/164, Zümer, 39/7). Dolayısıyla Kuran-ı Kerim, kefareti reddetmektedir. Kuran-ı Kerim'de insanın üç önemli özelliği zikredilmektedir:

1-İnsan, Allah'ın seçtiği en iyi ve en şerefli yaratıktır. (Tin, 95/4, Taha, 20/122)

2-İnsan, bütün kusurlarına rağmen Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve temsilcisi kılınmıştır. (Bakara, 2/30, En'am. 6/165)

3-İnsan, kendisini tehlikeye atarak kabul etmiş olduğu hür şahsiyetin emanetçisidir." (Ahzab, 33/72)

İkbal'e göre önce insan kendi öz nefsinin sezip ilgisini irdeleyerek, yaratılanın en üstünü olduğunu, kendisini, benliğini ve Allah'ı tanımayı bilmelidir. Bu aşamaların geçilmesi benlik şuurunun gelişmesi ile alakalıdır. İkbal, benlik şuurunun en yüce noktaya çıkma halini Hz. Muhammed'de görür. Fazlurrahman, İkbal'in Hz. Muhammed'in aktivitesi ile Kuran'ın gerçek mesajını ve kişiliğin öz tabiatı arasındaki ilişkiyi yeniden keşfetmesini O'nun vizyonu olduğunu söyler. Çünkü Hz. Peygamber Miraç'ta Allah'ın yüce katına çok yaklaştığı halde Kuran'ın deyimleriyle gözü kaymadan ve sarsılmadan ayakta durabilmesiyle⁴⁸ varlığına şehâdet eden en güçlü modeldir.⁴⁹

Bütün bunlardan sonra İkbal, *ben* hakkındaki görüşlerini ortaya koymaya çalışmaktadır. İkbal'e göre, benin faaliyet hakkındaki seyri iç tecrübeyi oluşturmaktadır. İç tecrübe benliğin iş başında olması halidir. Biz bir şeyi

⁴⁷ Muhammed Han Kayani, "İkbal'in İnsan-ı Kamil Düşüncesi ve Onun Kaynakları", İzlenim Derg., sy.19, (Mart/1995), s.17-18.

⁴⁸ "Gözü kaymadı ve sınırı aşmadı." (Necm, 53/17)

⁴⁹ Albayrak, "İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı," s.247-248.

idrak ettiğimizde, bununla ilgili düşünceyi açıkladığımızda veya irademizi kullandığımızda egomuz ile baş başa oluruz. İkbâl'e göre *ben*, kendi öz tecrübesi tarafından şekillendirilen ve nizama konan yön verici bir enerjidir⁵⁰. Ona göre, benliğin bu sevk ve idare görevi Kuran'da şu şekilde dile getirilmektedir; “*Sana ruhtan sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emindedir. Size az bir bilgiden başka bir şey verilmemiştir.*” (İsra, 17/85)

İkbâl'e göre insan, Yüce Yaratıcıya benzemeye, Onun kemalâtından hisse almaya bakmalı ve ferdiyetini de asla kaybetmemelidir. Bunu şöyle ifade etmiştir:

“Benlik Hak varlığından bir varlıktır.

Benlik, Hak tecellilerinden bir tecellidir.

Bilmiyorum, eğer deniz olmasa idi bu parlak inci nerede bulunurdu.”⁵¹

Ben ve Allah tecrübesi dua ve münacatta kendisini gösterir. Allah'ın kendisine dua edenlere icabet etmesi, Onun bir *ben* oluşunun göstergesidir. Dua ile kader ve takdir değişir, insan ve yaratıcı arasında faal, etkileşimli bir münasebet kurulur.⁵²

İkbâl'in dinamik felsefesi ve insan anlayışı bir arayıştır, bir buluştur, hakiki insanı arar ve keşfeder. Hacı Bayram-ı Velî'nin “sen seni bil sen sem” ve Yunus Emre'nin “bir ben vardır bende benden içeru” mısralarında ifade ettikleri düşünceyi İkbâl, felsefi bir sistem halinde geliştirmiştir Tevekkül ve rıza makamları bu felsefi sistem içinde dinamik ve yapıcı bir sığfata bürünür. Demek oluyor ki, nefisini bilip kemale eren kişi her an kâinat zuhura gelen “kûn” yani “ol” emrine karşı koymaya teşebbüs etmediği gibi, bilakis bu emrin icraatında faal bir rol oynar, ona iştirak eder, çünkü o her an Allah'la beraberdir; Allah'ın her an başka bir tecellide, başka bir şanda olduğunu bilir.⁵³

İkbâl, insanın uçsuz bucaksız vuslatı olan zaman ve mekâna kat'ı surette hâkim olabileceğini belirtir⁵⁴; insanın vazifesi, Allah'ın nişanelerini tefekkür etmek ve bu suretle tabiatı fethetmenin yollarını keşfetmektir.⁵⁵

⁵⁰ İbrahim Kaplan, “M. İkbâl'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnanıcının Dinamik Yapısı,” Fırat Üni. İlahiyat Fak. Derg., sy.83-101, (2007), s.80.

⁵¹ İkbâl, Kulluk Kitabı, s.70

⁵² İkbâl, Cavidname, s.33

⁵³ Albayrak, “İkbâl'de Dinamik İnsan Anlayışı,” s.249.

⁵⁴ Albayrak, “İkbâl'de Dinamik İnsan Anlayışı,” s.250.

⁵⁵ “Allah'ın, göklerde ve yerdeki (nice varlık ve imkânları) sizin emrinize verdiği, nimetlerini

İkbal'in kanaatince insan, etrafındaki kuvvetler tarafından cezp edildiği zaman onları muayyen bir şekle sokup idare edebilir; muhitinde muhalefetle karşılaştığı takdirde kendi iç dünyasında çok daha geniş âlem yaratma kudretindedir, zira sonsuz sevinç ve ilham kaynaklarının mevcudiyetini derununda keşfeder. Bir gül yaprağı kadar narin olan insanın kaderi çetindir, lâkin insan ruhu en kudretli ve en güzel hakikattir; binaenaleyh Kuran'da tasavvur edilen insan kendi öz varlığında yaratıcı bir faaliyet halindedir, urûc eden bir ruhtur ve yükselirken halden hale geçer⁵⁶:

“Ey insanlar! Şüphesiz siz bir durumdan diğerine uğratılacaksınız.” (İnşikak, 84/19)

Diyebiliriz ki İkbal felsefesini insanın dinamik yapısını ortaya koyma temeli üzerine inşa etmiş, insanı bütün yönleriyle ele alarak İnsan-ı Kâmil'ine ulaşmasının Nihaî hedef olduğunu vurgulamıştır.

SONUÇ

Dönemine ve dönemimize ışık tutmuş şair-filozof Muhammed İkbal, felsefesini *benin* tabiatının keşfi üzerine bina etmiştir.

Âlemdeki her atom, Mutlak Ben olan Allah'a varıncaya kadar her şey, birer benliktir. Varlık âlemi içerisinde Mutlak Ben'e en yakın olan ise insandır. Bu sebeple insan ve onun psikolojisi İkbal'in inceleme konusu olmuştur.

İkbal felsefesinin merkezine yerleştirdiği benliğin, her türlü faaliyetin odak noktası olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda İkbal, İnsanın benlik şuuruna sahip bir varlık olduğunun altını çizmiştir. Benlik şuuruna sahip her insan bir takım güç ve potansiyellere sahip olan, acı çeken, mutlu olan, düşünen bir varlıktır.

İkbal, insanın, nefsinin farkına varması, onu geliştirmeye çalışarak en üst noktada bulunan Mutlak Ben'i tanımaya çalışması gerektiğini vurgular. Ona göre her ben, yaradılışı gereği Mutlak Ben'i tanımalı ve benlik şuurunun hakkını vermelidir.

açık ve gizli olarak size bolca ihsan ettiğini görmediniz mi? Yine de, insanlar içinde, -bilgisi, rehberi ve aydınlatıcı bir kitabı yokken- Allah hakkında tartışan kimseler vardır.” (Lokmân, 31/20)

⁵⁶ Albayrak, “İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı,” s.250.

İkbal'in *ben* diye adlandırdığı kavram, İslâm düşünce tarihinde *nefs* olarak kullanılmıştır. Ne var ki İkbal'e göre benlik kavramı, filozofların kullandıkları *nefs* kavramından birazcık daha geniş bir mana ihtiva etmektedir. İkbal, filozofların nefsi kötülük merkezli olarak ifade etmelerine karşı çıkararak Kuran'ın bu kavramı sadece bu manaya indirgemediğini iddia eder. Şöyle diyebiliriz ki İkbal *nefs* kavramının yanlış anlaşıldığını düşündüğünden, felsefesini en iyi şekilde yansıtabilecek, daha kapsamlı kelime olarak "benliği" tercih etmiştir.

İkbal'e göre her ben özünde kendi benliğinin farkına varmak ister, bununla bağlantılı olarak farkına vardığı potansiyelini ortaya çıkarmak ister ve akabinde Mutlak Ben'in huzurunda, onun aşkında yok olur.

İkbal, kendini gerçekleştirme, insanın benliğinin farkına varıp benliğini geliştirmesi olarak ifade eder. Buradan yola çıkarak İkbal, İnsan-ı Kâmil felsefesini ortaya koymaya çalışmıştır. İnsanın tek başına bir kâinat olduğunu, Allah'ı ve âlemi temsil ettiğini ifade etmiştir. İnsan-ı Kâmil Allah'ın koyduğu kurallara göre yaşayan tam bir merdi mümindir, ona göre.

İkbal, insanın, nefsinin farkına varmasını, onu geliştirmeye çalışarak en üst noktada bulunan Mutlak Ben'i tanımaya çalışması gerektiğini vurgular. Ona göre her *ben*, yaradılışı gereği Mutlak Ben'i tanımalı ve benlik şuuru- nun hakkını vermelidir. Bunun neticesinde İnsan-ı Kâmil seviyesine ulaşılır ki İkbal'e göre ancak ideal insan tarihî dönüşümü gerçekleştirebilir. Ancak bunun neticesinde İslam Medeniyeti yeniden ihyâ olacaktır.

KAYNAKÇA

Aydın, Mehmet S., "İkbal'in Felsefesinde İnsan", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Derg., c.29, sy.1(1987).

Albayrak, Ahmet, "İkbal'de Dinamik İnsan Anlayışı", Divan Derg., sy.5(1998).

Dedeler, Sinan, "Muhammed İkbal Düşüncesinde Merkezi Temaların Analizi (Ego-Aşk-Tanrı)", (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. İsmail Latif Hacınebioğlu, Süleyman Demirel Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).

İkbal, Muhammed, Benliğin Sırları, (İstanbul: Araf Yay., 2013).

_____, Muhammed, Cavidname, çev. Annemarie Schimmel, (İstanbul: Kırkambar Yay., 1999).

- _____, Muhammed, İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası, çev. Rahim Acar, (İstanbul: Timaş Yay., 2013).
- _____, Muhammed, Kulluk Kitabı (Hicaz Armağanı, Yeni Gülşen-i Râz, Kulluk Kitabı, Musa vuruşu), haz. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitap, 2006).
- _____, Muhammed, Şarktan Haber (Zebur-i Acem-Peyam-ı Maşrık): Haz. Ali Nihat Tarlan, (İstanbul: Sufi Kitap, 2006).
- Kaplan, İbrahim, "M. İkbâl'in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı", Fırat Üni. İlahiyat Fak. Dergisi(2007) sy.83-101.
- Kayani, Muhammed Han, "İkbâl'in İnsan-ı Kâmil Düşüncesi ve Onun Kaynakları", İzlenim Dergisi(1995) sy.19.
- Kılıç, Cevdet, "Muhammed İkbâl'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi", Tasavvuf Dergisi, c.1, sy.2.
- Kutluer, İlhan, "İlmünNefs", D.İ.A., İstanbul: Diyanet Vakfı Yay., c.22 (1988).
- Schimmel, Annemarie, Peygamberâne Bir Şâir ve Filozof Muhammed İkbâl, çev. Senâil Özkan, (İstanbul: Ötüken Yay., 2007).
- Türer, Celal, "Muhammed İkbâl'in Kur'an Tasavvuru", Diyanet İlmi Derg., c.4, sy.3 (2010).
- Urhan, Veli, "M. İkbâl'in 'Benlik Felsefesi'nde Tanrı-Evren İlişkisi", İslamiyât Derg., c.2, sy.3(1999).
- Yurttaş, Tahsin, "Muhammed İkbâl Felsefesinde Benlik Kavramı (Zihin Felsefesi Açısından Bir Tahlil)", (Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mevlüt Uyanık, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).